

Bouwen voor vrouwenopvang

Lidewij Tummers

Verschenen in: LOVER 2003/2

Professionalisering van de vrouwenopvang

Sinds de oprichting van de eerste 'Blijf'-huizen is er veel gebeurd in de opvang van mishandelde en bedreigde vrouwen. De maatschappelijke erkenning en bespreekbaarheid van 'huiselijk geweld' is toegenomen, de 'bewoonsters' zijn veranderd en organisaties van verschillende komaf (FIOD, Blijf, Islamitische opvang, enz) zijn gefuseerd. Betaalde en geschoolde hulpverleners nemen de plaats in van vrijwilligsters, er zijn nieuwe inzichten over begeleiding en hulpverlening.

Ook de relatie met andere partijen verandert. Aan het beheer van de opvangpanden wordt steeds meer eisen gesteld, en daarmee wordt huisvesting een steeds zwaarder wegend onderdeel van de organisatie, alleen al omdat daar relatief veel geld mee is gemoeid. Door de fusies beschikken de organisaties over meerdere panden, wat het bijvoorbeeld mogelijk maakt om in verschillende panden uiteenlopende vormen van opvang te realiseren: van tienermoeders tot ambulante begeleiding.

Eerdere aandacht vanuit de 'bouwwereld' voor opvang betreft met name de doorstroom naar zelfstandige woonruimte voor vrouwen die een gewelddadige relatie wilden beëindigenⁱ. Nu gaat het om de huisvesting van de opvang zelf: panden met een al dan niet anoniem adres, waar vrouwen met hun kinderen verblijven, en hulpverleners werken. De meeste van de opvangpanden zijn overgenomen van vergelijkbare instellingen of internaten, of ooit gekraakt en gelegaliseerd. Er is sprake van achterstallig onderhoud en vooral van een verouderde inrichting. Het komt nog voor dat

vrouwen geen eigen kamer hebben, en meestal zijn ze aangewezen op de gezamenlijke keuken, badkamer en groepsruimte. Deze ruimtelijke opzet paste bij de filosofie dat vrouwen vooral ook elkaar kunnen helpen hun situatie te verbeteren, maar zorgt ook voor extra spanningen in een toch al stressvolle situatie. Bovendien zijn de werkomstandigheden verre van optimaal en onvoldoende voor de arbo-eisen: te krap, te weinig daglicht, enzovoort.

Met oog op deze omstandigheden zijn regionale organisaties voor vrouwenopvang begonnen met het moderniseren van hun huisvesting. Als zij het zich kunnen veroorloven, stellen zij iemand aan die met het pandbeheer wordt belast. Dat gaat veel verder dan dagelijks beheer en reparaties; er moet worden onderhandeld met gemeenten en huiseigenaren over de gebruiksvergunningⁱⁱ, veiligheid, het functioneren van installaties als verwarming en telefoon enzovoort. Deze ontwikkeling loopt parallel met een andere opvang en logies (zoals AZC, daklozen, begeleid kamerwonen) waar, mede als gevolg van strenger (brandweer-) toezicht en verouderde huisvesting van maatschappelijke instellingen, ook een dynamiek van fuseren, verbouwen en verhuizen is.

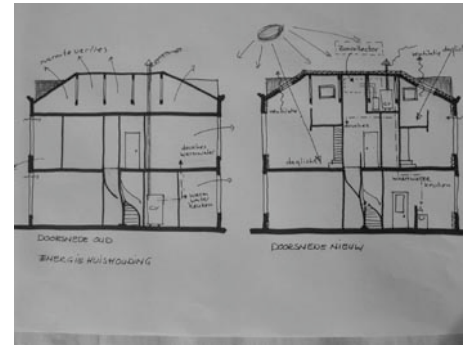
Huisvestingsplannen

Tussen Ruimte is als architect in dit proces ingeschakeld. Naarmate we bekend raakten met de ontwikkelingen in de opvang zelf, zijn we de incidentele ingrepen meer in het kader van de totale kwaliteit van de panden gaan bekijken. Een technische oplossing is er meestal wel, maar levert zo'n oplossing ook betere gebruikskwaliteit? Een ventilatioerooster vervangen als de keuken te klein is, en te intensief wordt gebruikt, lost de benauwdheid niet op.

In overleg met de opvangorganisaties hebben we gekeken naar de toekomstige vormen van opvang en hulpverlening (bijvoorbeeld groepsgewijs, naar huishoudentype of ambulant) de nieuwe arbo-eisen, en de structuur en cultuur van de organisatie. Zo word er bijvoorbeeld steeds meer een beroep gedaan op de vrouwenopvang door vrouwen met 3 of meer (kleine) kinderen. Kleine woon-slaapkamers voldoen dan

niet, en het gevolg is 'onderbezetting' –cijfers die weer doorwerken in de subsidietoekenning en beleid. Een inventarisatie van de panden; beschikbare oppervlak, indeling, technische staat, huur of eigendom en omgeving; laat dan zien waar de grootste knelpunten optreden en welke ruimtebehoefte op termijn gaat ontstaan.

Daarmee wordt ook inzicht verkregen in de financiën die nodig zijn. Gebouwonderhoud is zelden onderdeel van de jaargroting, er moeten andere kanalen worden aangeboord. Moeten er verbouwingen plaatsvinden, of zelfs worden verhuisd? Of kan een pand aangepast worden voor een andere doelgroep? Tijdens een verbouwing is de opvang niet beschikbaar, waar kan het team dan worden ingezet? Er moet na verhuizing een nieuw netwerk in de buurt worden geformeerd; dat weegt soms zwaarder dan de geheimhouding van een adres. En waar is nog een groot, betaalbaar pand dat niet bezet is door luxe-appartementen of bedrijfs-verzamelgebouwen, en dat voldoende opgaat in de omgeving om een anoniem leven te leiden? Verouderde en verlaten schoolgebouwen bijvoorbeeld, die zich goed lenen voor hergebruik, voldoen vaak juist niet, omdat zij herkenbaar en open op een plein staan.

Bij renovatie wordt o.a. een gezonder en zuiniger energiehuishouding gemaakt

Gebruik, regelgeving en ontwerp

Wanneer de gewenste aanpassingen in de huisvesting in beeld zijn, volgt voor de organisatie een langdurig traject en een confrontatie met veel tegenstrijdige belangen van het team, de verhuurders, financiers of gemeenten. Een huisvestingsplan vereist dus het combineren van heel praktische en detailkennis over bouwtechniek met kennis over beleidsontwikkelingen, de vastgoedmarkt en financieringsstructuren. Om bijvoorbeeld de huur na een renovatie betaalbaar te houden, is inzicht nodig in de technische mogelijkheden, maar ook in de rekenmodellen: door verschillen in afschrijvingstermijn, winstpercentage enz kunnen de maandlasten aanzienlijk verschillen.

Ook bij 'verbouwen of nieuwbouw' spelen dergelijke overwegingen. Professionele huisvesters zoals woningcorporaties hebben op dit gebied veel deskundigheid in huis, en richten zich steeds vaker op 'bijzondere doelgroepen' waardoor samenwerking mogelijk wordt. Voor maatschappelijke organisaties als vrouwenopvang is het echter geen 'kerntaak'. Ook als architect wordt je er strikt genomen niet voor opgeleid. Wanneer je als architect in zo'n situatie alleen een ontwerp aflevert en niet betrokken blijft bij de realisatie, is de kans groot dat er weinig of niets van terecht komt- een lot dat ook veel innovatieve woningontwerpen is beschoren, door bezuinigingen bijvoorbeeld. Door als externe partij de vrouwenopvang, waar dat nodig is, ook advies en ondersteuning op dit gebied te bieden kan haar positie in de onderhandelingen versterken, maar slaat vooral een brug tussen twee werelden: die van 'hulpverlening' enerzijds en 'huisvesting' anderzijds.

Daarbij kent een opvanghuis ten opzichte van een 'doorsnee' woonsituatie enkele bijzondere kwaliteitseisen. De ruimte wordt intensief gebruikt, en men 'woont' er tijdelijk. Daarom is het van extra belang om de logistiek goed te regelen, slijtage en onderhoud te beperken, (geluid-) overlast te vermijden en verwarming en ventilatie comfortabel en voldoende regelbaar aan te leggen. Daar spelen de gebouwvorm, de plattegronden en de te kiezen materialen een rol in. Verder zijn er zijn specifieke regels voor 'logies', zoals voor de ontruiming bij brand, breedte van trappen en deuren, aantal toiletten enzovoort. Vrouwenopvang is niet apart benoemd in het bouwbesluit of in bestemmingsplannenⁱⁱⁱ, daarom is het in het overleg met de instanties altijd even zoeken onder welke categorie het pand wordt ondergebracht^{iv}. Het belangrijkste is dat het pand, als het eenmaal (weer) in gebruik is, goed functioneert- zelfs een plek is waar je graag bent, ondanks de omstandigheden.

ezettingsgraad		Klasse		Rekenwaarde van bezettingsgraad	
1 m ² gebruiksoverlakte per persoon	in m ² vloeroppervlakte aan verblijfsgebied per persoon			in gebruiksoverlakte van een gebouw	in vloeroppervlakte aan verblijfsgebied of -ruimte
2	≤ 13	B1	1,2 m ² per persoon	0,8 m ² per persoon	
2 - < 5	> 13 - ≤ 33	B2	3 m ² per persoon	2 m ² per persoon	
5 - < 12	> 33 - ≤ 8	B3	7,5 m ² per persoon	5 m ² per persoon	
12 - < 30	> 8 - ≤ 20	B4	18 m ² per persoon	12 m ² per persoon	
> 30	> 20	B5	45 m ² per persoon	30 m ² per persoon	

csfunctie bezettingsgraadklasse	B1	B2	B3	B4	B5
eenkomstfunctie					
zamenkomstfunctie voor het aanschouwen van sport	13,75	5,5	n.t.	n.t.	n.t.
andere zamenkomstfunctie	13,75	5,5	2	n.t.	n.t.
functie					
ruimte voor bezoekers	13,75	5,5	2	n.t.	n.t.
ruimte waarin een cellenblok ligt	13,75	5,5	2	1	n.t.
andere ruimte	13,75	5,5	2	1	n.t.
zorgfunctie					
gezondheidszorgfunctie voor aan bed gebonden patiënten	13,75	5,5	2	n.t.	n.t.
ruimte voor bezoekers	13,75	5,5	2	1	n.t.
andere ruimte	13,75	5,5	2	1	n.t.
andere gezondheidszorgfunctie					
ruimte voor bezoekers	13,75	5,5	2	n.t.	n.t.
andere ruimte	13,75	5,5	2	1	n.t.
rustfunctie	13,75	5,5	2	1	0,4
ontoorfunctie	13,75	5,5	2	1	n.t.
nieuwsfunctie					

'she felt space around her body, the space of privacy and choice'.

Dit citaat van Marge Piercy was het motto van Tussen Ruimte voor een renovatieproject in 1999 van een opvangpand. Het pand bestaat uit twee verdiepingen, totaal ± 300m² exclusief zolder, onopvallend gelegen in een oude gedifferentieerde gevelwand met een aantrekkelijke besloten tuin. Het casco verkeerde in goede staat, maar veel onderdelen waren versleten, de voorzieningen en slaapzalen verouderd.

Sinds de zeventiger jaren is een goed buurtnetwerk opgebouwd. Toch waren ontwikkelingen in de omgeving een reden om verhuizing te overwegen. Het bleek echter niet eenvoudig een betaalbaar alternatief te vinden en uiteindelijk is besloten tot renovatie.

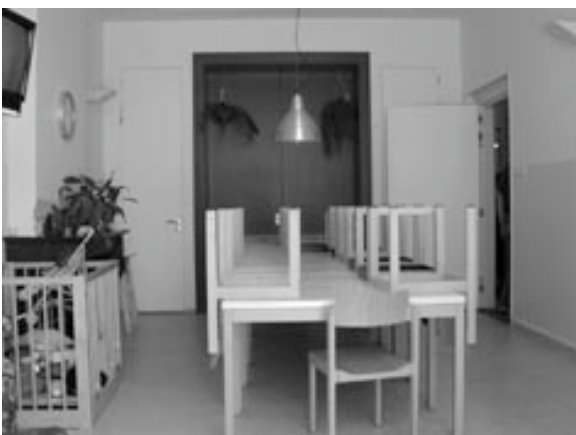
De structuur van het gebouw, vooral de afstand tussen de dragende bouwmuren en de spanten^v, bepaalden de keuze voor minder, maar grote, kamers met gemeenschappelijke voorzieningen en daarmee ook de keuze voor een vorm van opvang: een kleine groep vrouwen en kinderen, met intensieve begeleiding. In het ontwerptraject zijn veel discussies gevoerd tussen gebruiksters en ontwerpers, om dagelijkse handelingen te vertalen naar materiaal en techniek. Een paar voorbeelden van keuzemomenten:

Tussen thuis en tijdelijkheid

Voor de gemiddelde verblijfsduur tussen 6 weken en 6 maanden wilden we geen volwaardige woning nastreven maar ook geen instituut of hotel. De bewoonsters moeten zich er 'thuis' (meer dan 'veilig') kunnen voelen, juist om er weer weg te kunnen gaan. De materialisering draagt de sfeer tussen thuis en hotel uit: in plaats van schilderijen aan de muur en persoonlijke decoraties zijn intensieve, aardse kleurstellingen toegepast en wordt een prikbord voorzien, zodat je niet tegen de punaisegaatjes van je voorganger aankijkt. De kleuren hebben ook de functie van kamernummers. Meubilair is zo veel mogelijk ingebouwd, om ruimte te sparen^{vi} maar ook om rust te creëren, en een 'stijl' te vermijden waar de eventuele eigen meubels, of de herinnering daaraan, niet bij passen.

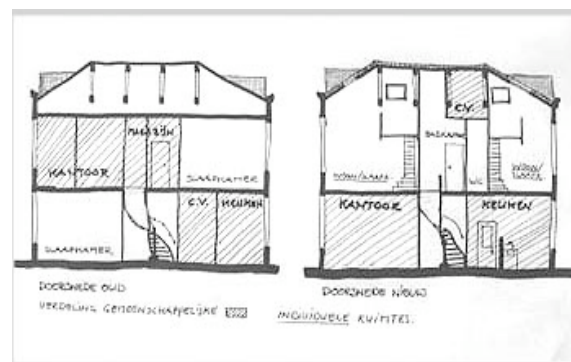
In de gemeenschappelijke ruimtes zijn de materialen vooral gekozen op makkelijk onderhoud en slijtvastheid. Ondanks het beperkte budget is daarom bijvoorbeeld gekozen voor een duurder type deurklink; een onderdeel waar een gebouw erg vaak wordt aangeraakt, en dat daarom zowel prettig als stevig moet zijn; zorg en aandacht doorgeeft in plaats van afstand en standaardisering.

Zonering privacy

Voor bewoonsters en werknemers maar ook tussen bewoonsters onderling en bewoonsters en hun kinderen geldt dat met een 'eigen' plek, de gemeenschappelijke momenten beter benut kunnen worden.

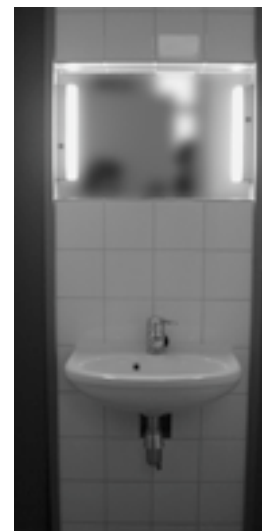
Er is een duidelijke scheiding gemaakt tussen de begane grond met gemeenschappelijke keuken, eet-, TV- en speelkamers en kantoorruimte, en de verdiepingen met individuele woonruimtes.

In die woonslaapkamers zijn in de plaats van het oude plafond slaapvloertjes gemaakt, zodat je als volwassen vrouw ruimte voor jezelf hebt, wanneer de kinderen slapen. Met name wat oudere kinderen vinden dit ook leuk. Voor aparte zolderkamers was er onvoldoende hoogte, en er zouden dan niet voldoende vluchtroutes bij brand zijn. Niet altijd wordt die privacy gewenst: sommige vrouwen willen in deze situatie graag de kinderen zo dichtbij mogelijk, ook al zijn de hulpverleners het daar niet altijd mee eens. Onderschuifbedden in de kamers zelf bieden die mogelijkheid, en als er veel kinderen zijn kan het gewoon niet anders. Boven de slaapvloertjes zijn dakramen geplaatst: de extra hoogte is zo ook benut voor ventilatie en daglicht in de hele kamer. Een gemotoriseerde ventilator was hierdoor niet nodig.

Ook in de meest intieme activiteiten, persoonlijke verzorging, is een zonering aangebracht: ruimte- en geldgebrek noodzaakten tot een gemeenschappelijke badkamer. Daarin zijn douchecellen en een kinderbad. Er is echter geen wastafel of spiegel: elke kamer heeft een eigen wastafel met spiegel, sfeerlicht en een afwerking in de kamerkleur.

Aandacht voor jezelf heeft hiermee een prominente maar toch intieme plek gekregen. Bijkomend voordeel is dat het tijdens piekuren in de badkamer minder druk is.

Techniek voor gebruik

De meest ingrijpende bouwtechnische keuzes merk je in het dagelijks gebruik pas op als het verkeerd gaat. Als bijvoorbeeld geluidsoverlast optreedt omdat de muren niet voldoende zijn geïsoleerd, een belangrijk aandachtspunt in een huis waar woonslaapkamers aan elkaar grenzen. Ook lastig schoon te maken plekken kunnen leiden tot regels, waar weer handhaving voor nodig is. Over sloten is in de complexe gebruikssituatie van crisisopvang veel te zeggen: wie mag waarin en –uit en wanneer? Voor een deel is dit afhankelijk van het (moeder-) sleutelgebruik, maar kamersloten heeft men bijvoorbeeld liever buiten het bereik van kinderen. Sloten moeten afsluiten maar niet opsluiten: in een noodsituatie moet iedereen snel weg kunnen, en soms betekent het dat dagelijks toezicht nodig blijft. Ook op het rookbeleid is de techniek (rookmelders) aangepast: de brandweer heeft begrip voor de crisissituaties, maar brengt onnodig uitrukken wel in rekening.

Toch hoeft niet alles met technische middelen worden gladgestreken. Over de veiligheid van de oude trap is bijvoorbeeld nauwelijks discussie geweest, over de nieuwe trappen juist wel: de centrale trap is een karakteristiek element^{vii}, en dermate moeilijk beloopbaar zelfs na restauratie, dat iedereen goed oplet en de traphekjes accepteert. De nieuwe trapjes naar de slaapvloertjes riepen veel meer twijfel op wat betreft 'kindveiligheid' en ze zijn geheel daarop vormgegeven, met minimaal ruimtebeslag.

Bouwen als proces

Voor dergelijke ontwerpkeuzes is een open dialoog tussen ontwerper en opdrachtgever onontbeerlijk. Soms komen er specifieke wensen op tafel, die een plek moeten krijgen in de uitvoering en het eindresultaat. Zo is bijvoorbeeld in een toilet aan de kraan een doucheslang aangebracht, op verzoek van met name Hindoestanen. Voor een bewoonster van Chinese afkomst werd het schuine plafond acceptabel omdat de kwade geesten die zich onder de nok verzamelen weg door de dakramen konden.

In dit pand was geen ruimte voor een tweede, halal keuken^{viii}, maar een gescheiden routing van schoon eten en vuile was kon wel.

Soms gaat het om meer zakelijke overwegingen, zoals de keuze van een aannemer. Als het adres geheim is, is werken met een bedrijf waar een vertrouwensrelatie mee is opgebouwd zinvol. Maar hoe te handelen als dit bedrijf of een onderaannemer misbruik dreigt te maken van zijn monopoliepositie? Wanneer kun je met mannelijke (onder-)aannemers binnenkomen voor een offerte? Wie legt aan de bouwinspecteur uit waarom er geen adres staat op de tekeningen voor een bouwaanvraag (die hij/zij naar vele afdelingen moet doorsturen)?

Het professionaliseringstraject van de vrouwenopvang kan sterker worden door ook op het gebied van bouwen en beheer ervaringen uit te wisselen en wellicht de krachten te bundelen, zodat de regionale organisaties nog meer geïnformeerd en zelfbewust kunnen optreden tegenover architecten, aannemers, huisbazen en overheid.

Als architect wordt je van een kritische opdrachtgever altijd beter.

Lidewij Tummers is architect bij Tussen Ruimte, gevestigd in Rotterdam en op www.tussen-ruimte.nl

Met dank aan Minke Wagenaar

Alle foto's © Tussen Ruimte, Rotterdam

ⁱ Vermeulen, Liesbeth; duizend huizen meer; Woningraad magazine 5-1995; Wonen weg van huis; Woningraad-extra 78; z.j.

ⁱⁱ Voor andere dan woonbestemmingen is een gebruiksvergunning nodig die door Gemeente of brandweer wordt afgegeven. Daarbij worden eisen gesteld aan vluchtroutes bij brand, sanitaire voorzieningen en dergelijke.

ⁱⁱⁱ Bouwbesluit: overkoepelende wettelijke eisen waaraan bouwwerken moeten voldoen, zie www.vrom.nl/bouwbesluit Bestemmingsplan; juridisch geldige plankaart waarin de toegestane functies en bebouwingsgrenzen in een gebied worden vastgelegd zie www.overheid.nl

^{iv} hetzelfde geld voor stimuleringsmaatregelen zoals innovatie zorg en wonen (www.izw.nl), om voor geld in aanmerking te komen moet deze vorm van zorg/opvang in het jargon worden geformuleerd en moet duidelijk gemaakt worden dat innovatie voor deze sector iets anders is dan voor bijvoorbeeld instellingen voor ouderenzorg

^v spant=draagconstructie van –in dit geval- houten balken voor het dak. In het SJ-huis hebben deze onderling 1m80 afstand met onvoldoende hoogte om onderdoor te lopen, zodat alleen de ruimte tussen de spanten benut kon worden.

^{vi} Met onderschuifbedden is bijvoorbeeld extra slaapruiimte gemaakt, die overdag benut kan worden voor spelen en zitten, zonder dat je het gevoel hebt voortdurend in een slaapkamer te bivakkeren, een techniek die is afgekeken van 'goed wonen' (zie: van Moorsel contact en controle)

^{vii} en viel onder de monumentenwet dwz mocht niet veranderd worden

^{viii} bovendien beschikt de organisatie over een pand voor islamitische vrouwen en meisjes